

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

На правах рукопису

МАКАРЕНКО НАТАЛІЯ ЮРІІВНА

**НАРОДНИЦЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ТОВАРИСТВА ПОЛІТКАТОРЖАН ТА ЗСИЛЬНОПОСЕЛЕНЦІВ**

Спеціальність 07.00.02¹ - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1995

00778251 (U)

НАУКОВО-БІБЛІОТЕКАЛЬНИЙ ЦЕНТР

НАУКОВО-БІБЛІОТЕКАЛЬНИЙ ЦЕНТР
ІНСТИТУТУ ІСТОРИЧНИХ НАУК
НАН України

Київ - 2018

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ
ІНСТИТУТУ ІСТОРИЧНИХ НАУК
НАН України

Київ - 2018

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

На правах рукопису

МАКАРЕНКО НАТАЛІЯ ЮРІВНА

**НАРОДНИЦЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ТОВАРИСТВА ПОЛІТКАТОРЖАН ТА ЗСИЛЬНОПОСЕЛЕНЦІВ**

Спеціальність 07.00.02 - історія України

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ - 1995

А 632, 671

Дисертацією в рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії Росії Київського
університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти
України Я. М. Серішев

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
В. Г. Сарбей,
- кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник Ю. А. Левенець

Провідна організація - Український державний педагогіч-
ний університет імені М. Драгоманова

Захист відбудеться 18 серпня 1995 р. о 10 го-
дині на засіданні спеціалізованої ради Д. 068.18.06 при Київ-
ському університеті імені Тараса Шевченка /252601, м. Київ,
вул. Володимирська, 60, ауд. 349/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
університету /Київ, вул. Володимирська, 58/

Автореферат розісланий 14 серпня 1995 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради
кандидат історичних наук, доцент

М. О. Рудь

ЛНБ ім. В. Стефанишина
АН України

Структура дисертації обумовлена змістом матеріалу та завданнями його дослідження. Вона побудована за хронологічно-проблемним принципом, містить вступ, два розділи /кожний включає два підрозділи/, заключення, список використаних джерел та літератури. Обсяг роботи - 163 сторінки основного тексту.

У Вступі обгрунтовано актуальність теми. В час, коли перебудовується все суспільне життя в Українській державі, перед історичною наукою постають завдання не лише озброєння людей позитивним досвідом минулого, а й перестороги їх від згубних помилок.

У цьому аспекті актуальним стає вивчення періоду пореформенної Росії XIX ст., дуже значущого, зокрема, й для України. Це була епоха, сповнена гострими соціальними конфліктами. Серед них - смертний двобій між нищівною державною машиною самодержавства і фанатично відданими своїм ідеалам революціонерами-народниками. У цьому двобої вороги не нехтували ніякими засобами боротьби. Насильство стало не тільки припустимим способом досягнення мети, а й цілком виправдовувалося метою.

У подіях і процесах більше як сторічної давності всі, хто зараз звертається до історичних аргументів для підкріплення своїх платформ, вбачають витoki соціальних катаклізмів, що потрясли Росію /й Україну/ в XX віці.

За переобтяженими старими й новими стереотипами, полярними й упередженими оцінками народництва губиться основне питання, яке мусить постати перед істориком: зрозуміти й оцінити не лише якими були народники, а й чому вони були такими, чому поширювалися їхні ідеї, чому могли вони витримувати двобій з могутнім молохом самодержавства й чому кінець-кінцем зазнали кризи й поразки. Перед істориком в Україні постає ряд додаткових питань: чому народництво прищепилося в Україні та ще й у найрадикальніших формах, яке місце зайняв народницький рух у системі суспільних відносин у пореформеній Україні.

І стан вивчення, й сучасне звучання історії народництва роблять звернення до неї цілком актуальним. У цьому переконує й виявлена можливість збагачення джерельної бази дослідження проблеми невикористаними раніше матеріалами.

Об'єкт дослідження в дисертації становить народницький рух в Україні у відображенні, головним чином, друкованих і архівних матеріалів Товариства політкаторжан та зсильнопоселенців.

Предмет дослідження – закономірності поширення народницького руху, зміни, напрями, особливості діяльності народницьких організацій та їхня роль у суспільному житті України.

Хронологічні рамки дослідження визначаються змістом джерел, які складають основу вивчення, – початок 70-х – середина 80-х років XIX ст. Саме на ці роки припадає епоха "дійового", тобто активного народництва.

Історіографія історії народництва, зокрема в Україні, може бути предметом спеціального дослідження. В дисертації зроблено спробу виділити основні етапи у висвітленні історії народництва, що потрібно для з'ясування новизни та перспектив використання комплексу матеріалів Товариства політкаторжан.

Вкрай протилежні оцінки склалися ще в час діяльності народників: від зображення їх як збіговиська карних злочинців /жандармські чини, монархічні історики/ до беззастережного виправдання /самі учасники руху/. Найбільш спокійні всебічні оцінки зустрічаємо в ліберальних істориків. В радянські часи можна виділити три періоди вивчення історії народництва: накопичення фактичного матеріалу, пошук об'єктивної оцінки /20-ті – початок 30-х років/; засудження народників як "ворогів марксизму", згідно з настановою "Короткого курсу історії ВКП/б/" /до середини 50-х років/; розгортання вивчення в основному в рамках ленінської концепції історії народництва /середина 50-х – кінець 80-х років/. В останньому з цих періодів з'являються фундаментальні праці Б.П.Козьміна, В.Ф.Антонова, Б.С.Ітенберга, С.С.Волка, М.О.Троїцького та інших дослідників.

В Україні також розгортається вивчення народництва істориками¹, філософами, економістами². Посилюється інтерес до історії стосунків народницького і національно-визвольного рухів.

¹ Рудько М.П. Революційні народники на Україні /70-ті роки XIX ст./ . – К., 1973; Катренко А.Н. В боротьбі за пробудження народної революції: із історії революційного руху на Україні в 80-х – початку 90-х років XIX століття. – К., 1988 та ін.

² Дученко В.С. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. – К., 1969; Дмитриченко В.І. Соціалістична думка на Україні в 70-ті роки XIX ст. – К., 1974; А.К.Волощенко. Нариси з історії суспільно-політичної думки на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974; Філософська культура України і общественная мысль XIX в. – К., 1990 та ін.

В.Г.Сарбей у цьому аспекті щодо 70-х років XIX ст. відзначає дослідження А.К.Волощенко й М.П.Рудька¹.

Загалом у працях останнього з трьох виділених періодів, згідно з прийнятою концепцією, народники розглядаються як попередники російської соціал-демократії, а це "попередництво" розуміється як вироблення демократичної традиції звертання до мас, досвіду створення нелегальної централізованої партії, як виховання кадрів революціонерів.

З кінця 80-х – початку 90-х років, на сучасному етапі розвитку історичної науки, хоча фундаментальні праці ще не опубліковані, накреслилося стремління переглянути минулі стереотипи, зокрема це стосується "спадковості" між народництвом і більшовизмом. Стає очевидним, що останній наслідував від "попередників" також прихильність до "стрибків", крайню нетерпимість до інакомислячих, зокрема до лібералів, висування "революційної доцільності" як морального критерію практичних дій. Хоча й у сучасній літературі зберігаються істотні розбіжності в оцінках народництва².

В літературі української діаспори уважного дослідження народництва не було. Увага дослідників зосереджувалася на українському національно-визвольному русі, а народництво здебільшого розглядалося як рух "російський", "чужий" для України.

Джерельну базу дисертації в основному складають матеріали Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців. Якщо друковані матеріали Всесоюзного товариства частково використовувалися, то матеріали Всеукраїнського товариства, насамперед архівні, до наукового вжитку не залучалися, та й сама його історія уваги не привертала.

На початку 20-х років в Москві було створено Товариство колишніх політкаторжан і зсильнопоселенців. На відміну від Товариства старих більшовиків до нього приймали колишніх членів усіх партій, які боролися проти царизму, відбували за це каторгу чи заслання й не принизили себе проханнями про пом'якшення своєї долі. Тоді ж почали створюватися місцеві відділення Все-

¹ Див.: Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины, - К., 1989. - С. 145 - 147.

² Див.: Катренко А.М. Діяльність радикалів-демократів /народників/ в Україні у 80-х роках XIX ст. Автореферат докт.дис. К., 1994.

созного товариства, зокрема в Україні - Харківське, Київське, Одеське та інші /всього сім/. В 1922 році вони об'єдналися у Всеукраїнське товариство. В 1925 році воно налічувало 264 члени. В 1935 році й Всесоюзне, і республіканське товариства були розпущені.

Всесоюзне товариство розгорнуло широку видавничу діяльність. З 1921 по 1935 рік вийшло 116 номерів журналу "Каторга и ссылка". В журналі та інших виданнях Товариства, що виходили серіями, значне місце посідали матеріали - спогади та історичні розвідки - з історії народницького руху, зокрема в Україні. Серед мемуарів, які виходили окремими виданнями, великий інтерес становлять спогади В.М.Фігнер, М.Ф.Фроленка, В.К.Дебогорія-Мокрієвича, М.Ю.Ашенбреннера та інших видатних діячів народницького руху.

Активну видавничу діяльність розгорнуло й Всеукраїнське товариство та його місцеві відділення. В Києві було видано історико-революційний збірник "Каторга и ссылка" /1924 р./ і п'ять збірників "Из эпохи борьбы с царизмом", в Одесі - сім випусків журналу "Кандалный звон", у Харкові - десять номерів журналу "Пути революции". Всі ці видання виходили в 1925 - 1927 роках. Крім того у видавництві Всеукраїнського товариства вийшов ряд книжок і брошур з історії революційного, зокрема народницького, руху в Україні. Авторами журнальних публікацій і окремих видань були, за нечисленними виключеннями, учасники описуваних подій /М.Р.Попов, В.Сухомлин, С.Ястремський, О.Макаревський, В.Богораз, Д.Берман та ін./. Деякі спогади /М.Дрей, О.Бичкова, С.Ліона/ написані із залученням архівних документів.

Зміст, спрямованість видань Всеукраїнського товариства відбивають ідеологічну та політичну обстановку у 20-х роках в Україні. З одного боку, піднесення духовного життя, пошуки історичної правди. З другого, - зростаючий тиск зверху, нагнітання небезпеки "націоналізму", "троцькістської контрабанди" тощо. Це позначалося й на доброті матеріалів до друку, що показано в дисертації.

До архівних матеріалів Всеукраїнського товариства належать два фонди, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління України /ЦДАВО України/ - фонд 808 "Всеукраїнської ради Товариства політкаторжан і зильнопооселенців" та фонд 493 "Видавництва Всеукраїнського

товариства політкаторжан". Перший фонд налічує 1460 одиниць зберігання, серед яких 1016 особових справ членів Товариства, та 106 справ науково-дослідного сектору. Найбільший інтерес тут становлять джерела особового походження – анкети й автобіографії членів Товариства. Фонд видавництва Товариства містить 387 справ за 1928 – 1935 роки. В ньому – 166 рукописів 85 авторів – спогади й історичні нариси. Частину їх було опубліковано в журналі "Пути революции" та окремими виданнями, але більшість світу не побачила.

І друковані, й архівні матеріали Товариства торкаються всіх періодів революційного руху в Росії, частина їх присвячена історії народництва. Спогади, автобіографії не тільки несуть в собі подійну інформацію; але й передають дух, колорит епохи, в якій події відбувалися. Дуже характерною для матеріалів Товариства є щільна увага до осіб, людей, що брали участь у русі.

Щодо достовірності фактичної інформації цих джерел, то ступінь її слід визнати високою. І пояснюється це не лише ретельністю їх перевірки при прийомі до членів Товариства, при публікації /про це свідчать протоколи засідань приймальної комісії, редколегій/, а й тим, що створювалися вони тоді, коли ще живими були інші учасники подій, і це покладало особливу відповідальність на авторів.

Історичні розвідки, нариси, інші дослідницькі матеріали носять характер історіографічних джерел, відбивають становище, тенденції, що переважали в історичній науці, зокрема в народництвознавстві у 20-х роках.

Спираючися на матеріали Товариства політкаторжан як на основну джерельну базу дисертації, автор звертався до інших джерел у випадках, коли це було потрібно для перевірки достовірності основних джерел, для повноти їх тлумачення. Це програмні документи народництва, твори його ідеологів П.Л.Лаврова, М.О.Бакуніна, літераторів-народників з України Ф.В.Волховського, Я.В. Стефановича, документи політичного розшуку і судових установ, що зберігаються в Центральному державному архіві України в Києві. Питанням, яке найбільш потребувало залучення інших джерел, було складне й маловивчене питання про стосунки народницького й українського національно-визвольного рухів. У цьому аспекті у великій пригоді стали теоретичні й публіцистичні твори видат-

ного вченого й громадського діяча М.П. Драгоманова, глибокі й виважені оцінки якого не втратили свого значення й у наш час¹. Нетрадиційним джерелом історико-психологічного плану стала тогочасна революційна поезія.

Складність теми, нашарування на її висвітлення заідеологізованих оцінок, специфічність використовуваних джерел вимагали від автора дотримання чітких методологічних орієнтирів. Принцип історизму передбачає вивчення діяльності суб'єктів історичної дії, в нашому випадку народників, у розвитку, в тих конкретних умовах, в яких вони діяли, разом із тим націлює на те, щоб розглядати дії людей минулого у світлі наступного історичного досвіду. Прагнення до об'єктивності, до адекватного відтворення минулого та його наслідків означає виявлення внутрішніх причин історичних змін, всебічного розгляду діяльності людей минулого у всій її суперечливості, неодномірності. Наша тема належить до розділу політичної історії, її предметом виступають дії людей у сфері політики, а для таких дій, як свідчать уроки історії, найнадійнішим критерієм оцінки виступають загальнолюдські моральні цінності.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі головним чином комплексу джерел, які відклалися в процесі діяльності Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців, зокрема архівних джерел, висвітлити мало відомі сторінки історії народництва, знайти відповіді на деякі складні загальні питання історії народницького руху в Україні. При цьому дослідження не претендує на відтворення повної історії народництва в Україні й тому, що ми маємо ґрунтовні узагальнюючі праці з цієї проблеми, й тому, що подальше її переосмислення — справа не однієї наукової розвідки.

Більш конкретно ця мета реалізується в таких дослідницьких завданнях:

- подати узагальнену характеристику друкованих та архівних матеріалів Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців як цілісного комплексу історичних та історіографічних джерел;

¹ Драгоманов М.П. Детоубийство, совершаемое русским правительством // Собр. полит. сочинений. — Париж, 1906. — Т.2; Його ж. Словья баснями не кормят // письмо к генералу Лорис-Меликову // Там же; Його ж. Терроризм и свобода // Там же; Його ж. Тираноубийство в России и поведение Западной Европы // Там же; Його ж. Обязательность энергии // Там же; К биографии А.И. Желябова // Там же; Його ж. Передне слово до Громади // Вибране. — К., 1991.

- визначити об'єктивні й суб'єктивні передумови поширення в Україні народницького руху;

- поповнити фактографічну історію народництва в Україні, сформулювати деякі опіючі судження щодо характеру народницького руху, його місця в історії, форм існування, періодизації;

- виділити, що було в народництві в Україні загального й особливого, відповідного умовам його розвитку саме тут;

- відтворити політичні, психологічні портрети учасників руху, пояснити причини їхньої привабливості для тодішньої молоді та ідеалізації в більш пізній літературі;

- спробувати накреслити деякі дальші завдання вивчення народницького руху в Україні.

Новизна дослідження полягає в розкритті інформативного потенціалу нововведених джерел з історії народництва, збагаченні знань з цієї історії новими фактами, обґрунтуванні на сучасному рівні розвитку історичної науки відповідей на складні й спірні питання історії народницького руху в Україні.

Теоретичне й практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані в дальшому системному вивченні суспільних відносин в Україні, у вузівських та шкільних учбових посібниках та лекційних курсах з історії України, Росії, а також джерелознавства та історіографії.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася й рекомендована до захисту кафедраю історії Росії Київського університету імені Тараса Шевченка. Основні результати дослідження викладені у трьох наукових статтях та в чотирьох повідомленнях на міжнародних і республіканських наукових та науково-практичних конференціях.

В розділі I "Поширення народницького руху та пропагандистська діяльність народників", в першому підрозділі зроблено спробу відійти від такого, що став певного часу традиційним, пояснення причин виникнення крупних суспільних рухів лише економічними факторами. Цей підрозділ містить аналіз не лише соціально-економічних, але й політичних, соціально-культурних /духовних/ пе-

редумов підтверджуваного численними джерелами факту інтенсивного поширення в Україні народницького руху. В Україні, як і усій Російській імперії, промислового перевороту не передував аграрний переворот. Хоча реформи 60-х років і привели до скасування кріпосного права й певної лібералізації суспільного життя, аграрне питання вирішено не було. Єдиною ідейною, а згодом і політичною течією, що обстоювала соціальні інтереси селян, не йдучи ні на які поступки уряду й поміщикам, було народництво. В Україні, як і у всій Росії, народницькі організації створювалися з молодих інтелігентів-різношцінів.

При всій спільності соціально-економічних і політичних передумов виникнення й поширення народництва в тодішній Росії, Україна мала щодо цих передумов свої особливості. Общинне землеволодіння й, відповідно, общинна ментальність не мали тут таких глибоких коренів, як у російському селі, що створювало додаткові перешкоди для розповсюдження ідей "общинного соціалізму".

Істотною особливістю умов для поширення народництва в Україні було те, що посилення великодержавницького гніту царизму, з одного боку, і зростання національної самосвідомості українців, прискорення процесу національного відродження, з другого, створювали тут особливе соціальне, політичне й культурне середовище. Національно свідома молодь /"хлопомани"/ в 60-х роках вперше почала "ходити в народ" з просвітительськими цілями. Але, не задовольняючися ними, частина української молоді приєднувалася до народницького руху. Національний склад народницьких організацій України, як свідчать джерела, відбивав національний склад різночинської інтелігенції в українських містах.

В другому підрозділі розділу I на основі матеріалів Товариства політкаторжан показано, що було спільного для всієї Росії і що особливого для України в створенні народницьких організацій та їхній пропагандистській діяльності в 70-х роках. Народницькі організації в Україні виникли й діяли в основному не як гуртки "чайковців", а як гуртки "південних бунтарів" і були більш радикальними й дійовими, ніж створена "чайковцями" "Земля і воля". Хоча обидва напрями - "лаврицький" і "бакуністський" діяли солідарно. Що ж до послідовників Н.Ткаєва, то, як

видно з джерел, їх в Україні не було. Хоча деякі ідеї Ткачова /наприклад, про централізовану законспіровану партію/ були близькими всі народникам, але погляди на народ, як на "матеріал для революції, зневажливе ставлення до народу були їм чужі.

Аналіз використаних джерел дозволяє конкретизувати в часі зміни в тактиці народників: з 1872 р. – перехід від внутрігурткової роботи до поширення літератури в містах; з початку 1873 – "бродяча" форма пропаганди в селах; осінь 1874 – перерва в роботі в зв'язку з масовими арештами; початок 1875 – перехід до "осілої" форми пропаганди в селах; 1876 – 1877 – перенос центру ваги пропаганди з села в місто. Зміни в формах супроводжувалися змінами в змісті пропаганди: вона ставала все більш політизованою.

Свідчення учасників містять конкретні відомості про стосунки між народницьким і національно-визвольним рухами в Україні. Спроби організаційно об'єднати гуртки обох напрямів /Одеса, Київ/ успіху не мали: різними були програмні цілі, засоби їх досягнення. Але контакти мали місце й були тісними /Ф. Волховський, А. Желябов, В. Дебогорій-Мокрієвич та інші з боку народників, М. Ковалевський, М. Драгневич, Ф. Вовк та інші з боку "громадівців"/. Визначними фігурами, до яких тяжіли діячі обох рухів, були М. Драгоманов, С. Подолинський.

Всі джерела, які вийшли з-під пера колишніх учасників руху, відбивають намагання народників злитися з народом, працювати на нього, а також непримиренну ворожість до кріпацтва й самодержавства. Але ідеї народників не були зрозумілі й сприйняті масами, не збудили їх до революційної боротьби. Це створювало пригнічений настрій у гуртках, штовхало на пошуки нової тактики. На кінець 70-х – початок 80-х років народництво опинилося перед новим іспитом історії.

В розділі II. Зміни в тактиці народництва. Криза народницького руху викладено й проаналізовано здобуті з джерел факти, які належать до нового періоду в історії народництва. Перший підрозділ охоплює роки активного терору /1878 – 1881/. Розглядається питання про причини переходу народників /народовольців/ до терористичної тактики, яке є суттєвим для вивчення руху в Україні, де ця тактика особливо поширилася /показово: тільки в Києві й тільки в 1879 – 1882 рр. пройшло 22 політичних судових процеси, тоді як навіть у Петербурзі – 15/. Не провал прова-

ганди, не вплив нечаєвщини /як інколи твердиться/ були основними причинами переходу до терору, хоча й відіграли певну роль. Ця тактика при всій її аморальності й практичній неефективності /з точки зору розпалювання революції! / була відповіддю на деспотизм політичного ладу в Російській імперії, на жорстокість і підступність влади. Саме тим, що в Україні самодержавний соціальний і національний гніт був особливо нестерпним, що сиди добиралися найбільш реакційні й жорстокі царські урядовці, а всяка "крамола" переслідувалася з особливою люттю, можна пояснити й особливий радикалізм місцевих народників.

До маловідомих і недостатньо оцінених сторінок історії руху, які по-новому оцінюються на основі джерел, належить здійснений І.Ковальським в 1878 році в Одесі збройний опір жандармам при арешті, суд над ним і перша в Росії збройна демонстрація з приводу смертного вироку над ним. Поряд з пострілом В.Засулич в Петербурзі ці події слід розцінити як початок терору в Росії. Терор мав різні форми: ліквідація провокаторів, самооборона під час обшуків та арештів, страта урядовців, які відзначилися особливою жорстокістю. Метою терору було: самозахист революціонерів, деструкція влади, збудження народу на революційні дії /ексцитаивний терор/. Найбільш гучні терористичні акти в Україні /Київ, Одеса, Харків та ін./ готувалися й здійснювалися як за вироком народовольського центру, так і ініціативи місцевих гуртків. В усіх актах виконавці не шкодували себе, а на судових процесах, на смертному помості поводитися з надзвичайною мужністю, привертаючи до себе симпатії молоді. Смертні вироки /над В.Осинським, Л.Брандтнером, Й.Давиденко, С.Вітенбергом, С.Чубаровим та іншими/ здійснювалися публічно й з витонченим знущанням.

При всьому резонансі терористичних актів, вони не були єдиною справою народовольців. Як наголошують учасники руху, терор був вимушеною, але не єдиною справою народників. Вони вели усну й друковану пропаганду серед селян і, дедалі все більше, в містах. Навіть такі переконані "бомбісти", як В.Осинський, Д.Лизогуб, Г.Полко та інші вели пропагандистську роботу. Значною за розмахом була організаторська робота народовольців та чорнопередільців.

Так, в архівних справах виявлено відомості про існування в Одесі в 1878 році другого "Південноросійського союзу робітни-

ків", його програму й діяльність /П.Владиченко, Г.Попко, С.Ліон, П.Аксельрод та ін./. На відміну від відомого першого "Союзу", який існував у 1875 році, діяльність цієї організації в літературі не висвітлена. В утворенні й діяльності другого "Союзу" яскраво відбився характерний для кінця 70-х і 80-х років процес утворення народницько-робітничих гуртків. Примічаємо, що робітники за нечисленними виключеннями, не сприймали закликів до терору. В джерелах немає жодної згадки про "фабричний терор" проти заводчиків та управляючих, до якого закликали народовольці.

Перехід до терору вів до послаблення зв'язків народницького руху в суспільстві. Український національний рух не сприйняв терористичної тактики. Вихідці з "громадівців" могли ставати заповзяними "бомбістами", але діяли вони при цьому вже як народовольці. Рішуче засудив терор М.П.Драгоманов, який раніше з розумінням ставився до прагнення "молодогромадівців" не обмежуватися культурницькою роботою, шукати енергійних форм прикладання своїх сил /красномовною є назва однієї з його статей: "Обаятельность энергии"/.

У другому підрозділі цього розділу узагальнюються дані про спроби відновлення народницького руху у 80-х роках, аналізуються причини кризи руху. В спробах відновлення народницьких організацій після розгрому 1881 року можна виділити два спільно орієнтовані вектори: діяльність представників новоствореного народовольського центру /В.Фігнер, Г.Лопатін, В.Сухомлин, Н.Садова/ та ініціативна діяльність місцевих працівників /Б.Оржих, В.Богораз, О.Бах, Л.Ясевич та багато інших/. За кількістю створених гуртків 80-ті роки навіть перевищували попередній період, але всі гуртки не могли протриматися скільки-небудь тривалий час. Іще однією характерною особливістю руху в ці роки в Україні /звернемо на це увагу/ було переміщення його центрів з Правобережжя на Лівобережжя /Харків, Катеринослав/, що відбивало згортання роботи в селах і посилення в організаціях робітничого елементу.

В гуртках, на з'їзді організацій Півдня в 1885 р. точилися суперечки з приводу припустимості терору. Як правило, ще переважала точка зору його прихильників, але в практиці терористична тактика жила себе. З гучних терористичних актів в Україні у 80-х роках було, власне, здійснено один - вбивство за виключну жорстокість і підступність прокурора Стрельникова. За ви-

роком центру це здійснили С.Халтурін і М.Желваков.

Одним із основних напрямів діяльності і народовольців, і чорнопередільців стала постановка нелегальних друкарень і видання агітаційної літератури. Значну роботу в цьому напрямі провела невтомна В.Фігнер. Проаналізований у дисертації зміст агітаційних видань свідчить, що програмно, в гаслах революційне народництво 80-х років залишилося на попередніх засадах. Зокрема, такий зміст характерний і для виданих у Києві в 1882 - 1883 роках перших народовольських листівок українською мовою "Українському народу" та "До українського народу /лист другий/" /встановлено, що їх автором був О.Бах, майбутній академік/.

У 80-х роках зв'язки народників з іншими рухами продовжували слабшати. Ми знаходимо в матеріалах Товариства відомості лише про окремі контакти, хоча відомості й дуже цінні. Так, в архівних автобіографіях є свідчення про існування українофільського гуртка в Ніжині, яким керував місцевий чиновник І.Гладкий, про його зв'язки з Києвом, зокрема з М.Лисенком, про участь народників у цьому гуртку, дискусії в ньому. В цілому ж джерела відбивають і кризу народництва, і спад українського національного руху на середину 80-х років. Наступала смуга чорної реакції.

Заключні сторінки дослідження містять підсумкові висновки з нього.

Залучені в дисертації джерела, при всій їх оціночній односторонності, яку неодмінно треба брати до уваги, не лише відтворюють маловідомі, або й невідомі події народницького руху, постаті його учасників, а й підводять до більш широких міркувань про характер руху в цілому, його місце в історії України.

Народництво, хоча воно й виникло в Росії і його ідейний багаж становив "селянський соціалізм", вироблений російськими мислителями, було рухом не "російським", а загальноросійським, і тим самим - важливою складовою суспільних відносин в Україні. На користь такого висновку свідчить аналіз об'єктивних і суб'єктивних передумов поширення народництва в Україні, змісту й особливостей руху, соціального й національного складу його учасників.

Народництво не можна малювати якоюсь однією фарбою: воно мало різні напрями й змінювалося в часі. Проте при всіх відмінностях у тактиці, при розумінні того, що перехід більшості народників від пропаганди до терору був викликаний деспотизмом режиму в

Російській імперії і репресіями влади, сприйняття цієї більшістю принципу "мета виправдовує засоби" не може не викликати осуду. Аморальність цього принципу підтверджена історичним досвідом.

Разом із тим, на думку дисертанта, не можна погодитися з поновленням старого, ще з царських часів, твердження, ніби народники своєю діяльністю примусили уряд відмовитися від ліберальних реформ, що врешті привело Росію до кривавих і виснажливих революцій. Така точка зору не узгоджується з фактами, історією самих реформ. Вже їх підготовка виявила найгостріші суперечності між ліберальним і консервативним напрямками в суспільній думці й у самому царському оточенні. Безперечно, реформи, прийняті всупереч консерваторам, могли відкрити Росії шлях найбільш безболісного прогресу, але вони не були завершені, увінчані конституцією. І вже в середині 60-х років почався відквіт від прогресивних рис реформ, завершувався період "відлиги" /вираз того часу/. Найперше й найвиразніше це виявилось у витісненні з уряду провідників і прибічників реформ і заміні їх войовничими реакціонерами. Це було початком тихого, "повзучого" реакційного державного перевороту, що й дістав назву контрреформ і одразу позначився на суспільному житті на місцях.

Вбивство Олександра Ц, як і інші терористичні акти, зокрема в Україні, лише полегшили перехід реакційного уряду до відвертих контрреформ, послужили виправданням такого переходу. Але зводять причини того, що гігантська Російська імперія з її монархічно-асолтистською традицією не пішла шляхом ліберального реформаторства, лише до терористичних актів, здійснених народовольцями, — значить надмірно спрощувати глибинні процеси в суспільстві на переломі двох епох, та й перебільшувати вплив народництва на них.

Вивчені джерела дають можливість відтворити узагальнений психологічний портрет "середнього" народника 70-х — 80-х років минулого століття. За соціальним станом — він представник різночинної інтелігенції з її соціальною невлаштованістю. За віком — в абсолютній більшості молода людина 18-23 років, що немалою мірою зумовлювало її крайній максималізм. "Середній" народник, як правило, — людина малоосвічена, "в народ" він пішов з вузу, а то й з гімназії або духовної семінарії. Через це погляди його ідеологів-учителів ставали більше предметом фанатичної віри, ніж знанням. Як за всякого фанатизму в нього вироблялася крайня несприй-

нятливість до будь-яких інших поглядів. Мораль народника, який став на шлях терору /не кожний народник був терористом/, - хи- мерне поєднання, з одного боку, знецінення людського життя, ви- знання припустимості будь-яких засобів досягнення мети, а друго- го, - готовності до самопожертвування в ім'я ідеалу, допомоги товаришам по боротьбі. Вихований на позитивізмі своїх ідеологів, народник - атеїст; цей атеїзм позначався й на його побуті: він не визнавав церковного шлюбу, мирився із злиднями. В цілому на- родник - фігура трагічна, трагічною була й доля всього руху.

Народницький рух зазнав найтяжчої поразки з тих, яку може спіткати ідейний напрям: історія пішла не так, як народники спо- дівалися, у що істиво вірили. Вони не бачили й не розуміли, що буржуазна цивілізація, при всіх її непривабливих рисах, є природ- ним шляхом людського прогресу, що насилування історії способом "стрибків" неминуче обертається насильством над людьми. Народ, який вони обожнювали, не сприйняв їхніх ідеалів. Самодержавство виявилось надто міцним, щоб його можна було зруйнувати народ- ницькою пропагандою й терористичними актами.

Основні положення дисертації, які виносяться на захист.

1. Для поширення народництва в Україні історично склалися со- ціальні, економічні, політичні, духовні передумови. Народницький рух став однією з драматичних сторінок національної історії ук- раїнського народу.

2. При всій єдності ідейних засад і подібності організацій- них форм народницького руху в центральних губерніях Росії й в Україні, в останній він мав певні особливості - насамперед його стосунки з українським національно-визвольним рухом.

3. Зміст і тактику народницького руху не можна зводити ли- ше до терору: народники займалися й просвітительством, і соціа- лістичною пропагандою, хоча їхня конкретна програма не виходила за рамки загальнодемократичних вимог. Вони не були першими в іс- торії соціалістами, як не були й першими терористами. Але наро- вольці вперше в історії поєднали соціалізм як вчення з терориз- мом, і це поєднання виявилось тривким.

4. Узагальнений психологічний портрет "середнього" народни- ка не тільки істотно додає розуміння характеру руху в цілому, а й дозволяє побачити, що саме в народництві сформувався новий со- ціальний тип - професіонального революціонера, тобто людини, для

якої "робити революцію" стало професією.

5. У стосунках народницького й українського національного рухів бачимо початок двох взаємопов'язаних процесів: обернення, попри всі програмні й тактичні розходження, українофілів назустріч соціальним проблемам і народників – назустріч проблемам національним. Таке зближення було історично зумовлено й стало передвісником створення на початку ХХ ст. політичних партій, які сполучали соціально-політичні й національні завдання.

6. Матеріали Товариства політкаторжан та зсильнопоселенців складають цілісний комплекс історичних /передусім особового походження/ та історіографічних джерел, які містять цінну інформацію про народницький рух в Україні.

В дисертації висловлено деякі побажання й рекомендації щодо дальшого наукового розроблення проблеми та практичного використання наслідків дослідження.

Так, конкретності аналізу, на нашу думку, потребує наголошуване в останніх статтях і підкреслюване раніше в західній історіографії положення про наслідування російським соціалізмом ХХ ст. ідейних, організаційних, тактичних, моральних принципів народництва.

Очевидно, уточнення потребує й усталена періодизація народницького руху й оцінка різних його періодів. Щодо "ліберального народництва", то його історію взагалі можна вважати однією з "білих плям" минулого. Цей демократичний в своїй основі рух до цього часу виявляється або обійденим в літературі, або обтяженим негативними оцінками, виробленими ще в період боротьби марксистів проти нього.

Вкрай назрілим здається ґрунтовне системне дослідження суспільного життя в Україні в пореформені часи ХІХ ст., в якому б кожний з соціальних, політичних, громадських рухів висвітлювався в загальносуспільному контексті.

У цьому ж плані доцільною виглядає підготовка джерельних публікацій з історії суспільних рухів в Україні. Такі публікації можуть різнитися метою й характером. Крім пофонових і видових публікацій корисними були б тематичні збірники, адресовані вчителям, студентам, викладачам. На основі монографічних досліджень корисно було б скоректувати висвітлення народницького руху в навчальних посібниках і підручниках.

Опубліковані наукові праці з теми дисертації

Статті

1. Матеріали Всеукраїнського товариства політкаторжан і зсильнопоселенців про народницький рух в Україні // Український історичний журнал. - 1992, № 10-11, - С. 44 - 53.

2. Висвітлення особливостей народницького руху в Україні в матеріалах Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців // Діп. в ІНТБ України 10.11.93, 2212 УК 93. - С. 1 - 10.

3. Народництво в громадських рухах в Україні в ХІХ ст. // Політична думка в Україні: минуле й сучасне. - К., 1993. - С. 109 - 113.

Тези повідомлень

4. Формування в студентській молоді історичних знань про народництво в Україні // Молодь у посттоталітарному суспільстві: тези доповідей науково-практичної конференції. - Харків, 1993. - С. 12 - 13.

5. Формування громадянської зрілості студентів у позанавчальній роботі з історії України // Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціального й гуманітарного мислення студентів у позанавчальний час: тези доповідей республіканської науково-практичної конференції. - Одеса, 1993. - С. 285 - 286.

6. Участь жінок у народницькому русі в Україні // Жіночий рух в Україні: минуле й сучасне: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції. - К., 1994. - С. 193.

7. Проблемно-пізнавальні завдання з курсу "Історія України" // Наукове забезпечення діяльності сучасної професійної школи. - Ч. II. - К., 1994. - С. 90 - 91.

The dissertation is presented for academic degree of Candidate of History and Social Sciences in the Faculty of History and Social Sciences of the University of Lviv. The dissertation is presented for academic degree of Candidate of History and Social Sciences in the Faculty of History and Social Sciences of the University of Lviv. The dissertation is presented for academic degree of Candidate of History and Social Sciences in the Faculty of History and Social Sciences of the University of Lviv.

Мандрило Н. П. Націоналістичне рухання в Україні 1914-1917 рр. // Київ: Інститут історії України, 1997. 123 с. ISBN 978-966-02-0000-0. Ця праця є результатом дослідження архівних документів та літературних джерел, присвячених націоналістичному руху в Україні в період Першої світової війни. Автор аналізує ідеологію та діяльність різних груп націоналістів, зокрема Української Народної Ради та Української Центральної Ради, а також їхню взаємодію з російськими властями та між собою. Праця має важливе значення для розуміння націоналістичного руху в Україні в цей критичний період її історії.

Кандидат історичних наук, доцент
Мандрило Н. П.

Handwritten signature

Підписано до друку: . Формат 60 x 84 1/16
Об'єм 123 . Тираж 100 примірників.
Д. а. Зан. N 123

Державне кооперативне поліграфічне підприємство "Тираж"
м. Київ

A

32.671
AB 32.671

STATE OF TEXAS
COUNTY OF _____
I, _____, County Clerk, do hereby certify that _____
is the true and correct copy of the _____
as the same appears in the _____
of _____